

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема: „Професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда“

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

на Елена Славчева Димитрова

по Професионално направление 1.2. Педагогика (Кариерно образование)

Научен ръководител: доц. д-р Илиана Петкова

Рецензент: проф. д.п.н. Добринка Тодорина от ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград

От автобиографията на Елена Славчева Димитрова силно впечатление прави нейната богата образованост и социална активност, изградените професионални умения и компетенции, както и многостранната ѝ следдипломна квалификация и владенето на няколко чужди езика. Особено престижна е позицията ѝ на сертифициран кариерен консултант в Международния център за акредитация и образование (ССЕ) със седалище в САЩ. Има редица участия в национални и международни научни конференции и семинари, изследователски проекти и студентски форуми. Наградена е с почетния юбилеен знак на фондация „Човещина“ за всеотдайна научна дейност и човещина.

Относно избраната проблематика за разработка на дисертационен труд може да се подчертае, че тя е актуална и значима. Неформалната образователна среда създава благоприятни възможности за професионално и кариерно ориентиране на учениците чрез реализацията на целенасочени действия в тази посока. В настоящия момент тези възможности не се оползотворяват пълноценно. Не са достатъчни проведените теоретични и емпирични изследвания за професионално и кариерно ориентиране на юношите в неформалната образователна среда. В този смисъл **разработеният дисертационен труд от докторант Елена Славчева Димитрова е навременно явление.**

Представеният за рецензиране труд съдържа 210 стр. печатен текст и е структуриран в увод; четири глави; изводи и научни приноси; заключение; библиография (от 238 източника: 190 на кирилица, 48 на латиница, включително 11 интернет-позиции) и 4 приложения. В дисертацията авторката включва 9 таблици и 7 фигури.

А. Анализ на научните постижения на докторанта:

I. По избирането и формулирането на темата и параметрите на изследване в дисертационния труд:

1. Докторант Елена Димитрова осъзнава ясно значимостта и актуалността на избирания за изследване проблем. Посочени са важните мотиви за насоченост към него. Правилна е ориентацията към определящия личностен подход за съобразеност с потребностите, интересите, способностите и професионалните компетенции на личността, в унисон с динамиката на пазара на труда. Темата е дисертабилна, предвид мястото ѝ в националното и европейското образователното пространство и непълнотите в досегашното ѝ изследване.
2. Формулировката на темата ясно и конкретно ориентира към спецификата на дисертационния труд и дава точна представа за предмета и целта на изследването.
3. Авторът посочва точно някои ограничения и трудности за провеждането на теоретико-емпиричното изследване.
4. Има пълна адекватност между параметрите на изследването: обект, предмет, цел, задачи и хипотеза.

II. По наличието, аргументирането и апробирането на научни идеи, концепции, парадигми:

1. Избраният дедуктивен подход за анализиране на поставения проблем дава възможност за поетапно и постепенно обхващане и изясняване на: Неформално

образование, професионално и кариерно ориентиране – теоретични фокуси (глава I); Методология и дизайн на емпиричното изследване (глава II); Неформална образователна среда, професионално и кариерно ориентиране; емпирични резултати (глава III); Модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда (IV глава).

2. В параграф 1.1.1. се представя неформалното образование с интерпретация на основните понятия във философски, психологически и педагогически аспект. Успешно се осъществява сравнителен анализ на формалното и неформалното образование на основата на тълкуването на различни автори позиции. В направеното обобщение от докторанта за неформалното образование се откроява собствената ѝ позиция за същността, спецификата и значението му за развитие на потенциала на личността, нейните индивидуални интереси, способности и склонности.
3. Основателно се отделя внимание на неформалната образователна среда (1.1.2), предвид голямата ѝ роля за образованието и развитието на човека. Докторантът умело проследява ролята на учебно-възпитателната среда от педагогическа гледна точка. Уместна е направената съпоставка между образователната среда и образователното пространство. Определена е спецификата на образователната среда чрез целесъобразен подбор на автори позиции с акцент върху определените условия за взаимодействието на личността с околната среда. Правилно се определя образователното пространство като по-общо понятие, което включва както образователната среда, така и образователните институции и процеси. Основателно се разсъждава и върху отражението на средата върху формирането на личността.
4. На основата на анализирания автори подходи, проличават компетентностите на докторанта за обобщения и изразяване на собствена позиция. Дефинирана е много точно и всеобхватно неформалната образователна среда, както и нейните специфични характеристики, които я отличават от формалната по своята структурираност спрямо типа на търсените образователни услуги, по-голямата концентрация на личностно-ориентирания педагогически подход и по-голямата ѝ гъвкавост в образователното пространство.
5. Съвсем намясто, съобразно темата на труда, след теоретичния анализ на неформалното образование и неформалната образователна среда, идва ред на представянето на професионалното и кариерното ориентиране (пар. 1.2.). Двете понятия се разглеждат поотделно, но се поставя акцент както върху съпоставката помежду им, така и на разглеждането им в сравнителен план със сходни на тях понятия. Добре е, че се търси причината за синонимната употреба. Например, при използването на понятието „професионално ориентиране“ има значение дали се разглежда самостоятелно – като явление или система – или като процес, който съпровожда личността при нейното професионално самоопределение.
6. Положителен факт е, че понятията се анализират както от съвременни позиции, така и от по-стари източници на български език, на руски, френски и английски езици. Тук проличава богатата езикова (включително чуждоезикова) култура на Елена Димитрова, което ѝ „отваря врати“ към по-широки хоризонти за изследователска дейност. И тя се възползва умело от това. Направена е съпоставка на редица съвременни дефиниции, налице е богат анализ с акцент върху различни аспекти на тълкуване, обособени направления и др. на различни езици, което гарантира и пълнота, и достоверност на представените интерпретации.
7. В направеното от докторанта обобщение за професионалното ориентиране силно впечатление прави освен включването на типичните му характеристики, така също и присъствието на актуалната социално-икономическа реалност (пазара на труда).

8. Авторката долавя и тънката граница между понятията „професионално ориентиране“ и „професионална ориентация“. Тя основателно твърди, че „професионалната ориентация“ управлява осъзнатото самоопределение, докато „професионалното ориентиране“ го подпомага в качеството на насочващ процес.
9. Докторантът извежда и факторите, които оказват влияние върху професионалния избор на юношите. Очертани са педагогическите измерения на професионалното самоопределение, с акцент върху хуманистичната насоченост на възпитанието, моралното и трудовото възпитание на личността.
10. Всеобхватно се проследява историческото развитие на професионалното ориентиране и се стига до паралелното утвърждаване на понятията „кариерно образование“, „кариерно ориентиране“, „кариерно развитие“. Относно интерпретацията им отново се анализират компетентно различни авторски подходи. Авторът се позовава и на документи за съвременни национални и международни политики. С вещина формулира важните приоритети, които се отнасят до кариерното ориентиране.
11. Много добро впечатление прави анализиранието на понятието „кариера“, което е интерпретирано както в контекста на житейските му роли у дома, на работното място, в свободното време, така и в съвременен смисъл, разгледано разширено като „професионална кариера“. Елена Димитрова е категорична, че понятието „кариерно ориентиране“ включва в себе си и понятието „професионално ориентиране“, като дава съответните аргументи за това. Направено е точно съпоставяне и между понятията „образователно ориентиране“ и „кариерно ориентиране“. Отново е налице позоваването на авторитетни автори у нас и в чужбина.
12. Авторката акцентира на основната цел и на основните принципи на кариерното ориентиране. Налице е обвързване с политиките на Европа, с ефективността на пазара на труда, с „ученето през целия живот“, със социалното включване и социалното равенство, с икономическото развитие.
13. След теоретичния анализ на неформалното образование и на професионалното и кариерното ориентиране, логически целесъобразно е да се проследи влиянието на образователните дейности, реализирани в неформалната образователна среда върху юношеския избор на професия (пар.1.3.). Във връзка с това в 1.3.1. се представят психологическите и педагогическите аспекти на самоопределянето. Акцентира се на съвременни теоретични разбирания по въпроса. Не случайно се избира периодът на юношеството, тъй като именно тогава „изборът на професия е ключов за последващото развитие на личността“, както подчертава самата докторантка.
14. Анализирани са различни научни подходи за изучаване на професионалните ориентации през юношеството. С основание се подчертава, че в случая се следва логиката на развитие на личността относно характера, темперамента, самосъзнанието и самоопределянето, стремежът към автономия и самоутвърждение, формирането на Аз-концепция в юношеска възраст. Представа се убедително как чрез самоопределянето се формират професионалните ориентации. Дефинирани са убедително отделните стадии на процеса на професионалното самоопределение.
15. Елена Димитрова специално обръща внимание на факта, че самоопределянето в професията чрез образованието се отнася до избор на специалност във висшето училище. Точно са определени и мотивите за избор на университетска специалност (лични желания, родителски позиции, актуалност на професията и др.). Похвално е, че с вещина са очертани някои проблеми, които възникват относно професионалното самоопределение. Определени са детерминантите, както и съдържателните компоненти за кариерно ориентиране – професионални интереси, способности и ценности, професионално самоопределение, професионален избор и развитие на кариерни умения.

16. Основателно се определя триадата: избор на професия – професионални интереси – социален престиж на професията, което е от съществено значение за професионалното самоопределение. Прави се важен извод, че чрез неформалното образование юношите опознават различни професии, което улеснява професионалното им ориентиране, а също и това, че дейностите, извършвани в неформалната образователна среда подпомагат развитието на кариерните умения, формира се характерът, развиват се качества и професионални умения.
17. На основата на собствено изследване на автора се констатира, че основните социално-психологически фактори на влияние върху професионалните ориентации на юношите са самите юноши, тяхното семейство и приятелският кръг. Опирайки се отново на собствени изследвания, докторантът категорично доказва ролята на неформалната образователна среда за професионалното и кариерното ориентиране.
18. Не е пропусната и ролята на учителя за избора на професия, който влияе и във формалната, и в неформалната образователна среда за професионалното и кариерното ориентиране. Подчертава се значението на неформалното общуване за дефиниране особеностите на поведението, взаимоотношенията с връстниците, позицията в класа и др.
19. В края на параграфа отново проличават възможностите на Елена Димитрова да извежда важни изводи, подплатени с аргументи за професионалното и кариерното ориентиране на юношите в условията на неформалната образователна среда.
20. Определено място в дисертационното изследване заема параграф 1.4., в който се проследява в исторически план неформалното образование, професионалното и кариерното ориентиране в България. Добре е, че се търсят националните специфики на българската образователна среда. В 1.4.1. неформалното образование в България се свързва с: появата на читалището като първо средище за неформално образование; читалищните библиотеки и библиотечните четения; читалищния народен университет; театъра и театралната самодейност; музейното образование; младежките организации; извънучилищните дейности с основни области – научно-технически, спортни, краеведчески, екологически, военно-патриотични, социално-педагогически, юридически, хуманитарни и др.
21. В 1.4.2. се представя съвременното професионално и кариерно ориентиране на юноши в България. Авторът се основава на Закона за професионално образование и обучение и по-конкретно на чл.5., според който професионалното ориентиране е част от системата на професионалното образование и обучение и „осигурява информирането, консултирането и съветването на ученици и други лица относно избора на професия и кариерно развитие“. Посочени са и центрите за информация и професионално ориентиране, както и съответните държавни институции, ангажирани с реализацията на професионалното ориентиране: Министерството на образованието и науката, Министерството на труда и социалната политика, Националната агенция за професионално образование и обучение, Националната служба по заетостта. Посочени са институциите, които отговарят на местно ниво по проблема – инспекторатите по образованието (сега с наименование Регионално управление на образованието), центрите за професионално образование и обучение, училищата и др.
22. Специално се подчертава, че в училищата разглежданата проблематика е интегрирана в учебните програми по гражданско образование, здравно образование и др. Не е пропусната и ролята на педагогическия съветник и на училищния психолог, които провеждат индивидуална и групов консултативна дейност. Отделено е място и на проекта „Система за кариерно ориентиране в училищното образование“, както и на Оперативната програма „Наука и образование за интелигентен растеж. Достоверно са представени приоритетите на програмата относно кариерното ориентиране на

учениците и подпомагане на тяхната професионална реализация, както и утвърждаването на кариерните центрове като ефективни звена. Очертава се и ролята на онлайн-платформата за кариерното ориентиране на юношите. Посочват се представени филми и организирани събития, свързани с разглежданата проблематика.

III. По технологичния механизъм за провеждане на теоретико-емпиричното изследване и умението за анализ:

1. Проведеното от докторант Елена Димитрова теоретико-емпирично проучване и използването на подходящи методи на изследване за неговото осъществяване, показва наличието на компетентности за планиране и провеждане на едно цялостно изследване.
2. Налице е пълно обхващане на проблематиката – на основата на много добре очертана предпоставеност и динамика на проблема у нас и в чужбина.
3. Гарантирана е обективност, надеждност и точност на изследването чрез използването на авторитетни автори, различни авторови подходи, коректно измерване на резултатите от емпиричното проучване.
4. Демонстрирано е умение за откриване на проблемите и осъществяване на логическа връзка между тях, съпоставяне на авторови подходи, умение за очертаване на дефицитите в изследването, изразяване на собствена авторска позиция със съответни аргументи, синтезиране на целесъобразни обобщения и изводи.
5. Втората глава е посветена на методологията и дизайна на емпиричното изследване. В началото на главата се подчертава пряката връзка и зависимост между теоретичното и емпиричното изследване. Определена е насочеността на емпиричното изследване чрез очертани изследователски търсения. Формулираните параметри на изследването обаче (обект, предмет, цел, задачи и хипотеза), са дословно повторение на посочените в увода, което не е целесъобразно, тъй като тук насочеността трябва да е само към емпиричното изследване. В пряка обвързаност с основната хипотеза са посочени много точно на какви допускания (предположения) се основава емпиричното изследване.
6. Определен е адекватен научен инструментариум – 4 анкетни карти. Първите три са адаптиран вариант на анкетни карти, разработени от Национален институт по образованието в България. Изследователският инструментариум е трансформиран за приложение в неформална образователна среда. Авторът ги прилага във връзка с поставената цел и задачи за изследване на юношите; на техните родители; на специалисти, които работят в неформалната образователна среда, а последната анкетна карта е авторска разработка на докторанта и служи за експертна оценка на кариерните консултанти.
7. Направена е пълна характеристика на спецификата на въпросите – отворени и затворени, тяхното разширяване с допълнителни въпроси, преобразуване, актуализиране и осъвременяване. Представя се и демографският профил на респондентите. Посочени са методите за събиране и обработка на емпиричната информация, приложението на SPSS- системата и използваните честотен анализ, корелационен анализ и коефициентите на Пиърсън и Спирман.
8. В отделна (трета) глава се представят и анализират емпиричните резултати, представени таблично и графично. Правят се целесъобразни обобщения и изводи, адекватни на констатациите в изследването. Тук определено докторантът е подпомогнат от статистическата обработка на данните, което осигурява достоверност и обективност на изследването. Пролитчат компетентностите на автора за осъществяването на стойностен качествен анализ, с откриване на причинно-следствените връзки, търсене на вероятни зависимости, правене на сравнения и

съпоставки със съответна обосновка на резултатите, очертаване на тенденции. Много е полезен направеният сравнителен анализ в параграф 3.5., където се сравняват резултатите от еднаквите въпроси към всички изследвани лица: юноши, родители, специалистите от неформалната образователна среда и кариерните консултанти. Интересно е да се проследи еднаквото и различното в отговорите им и причините за това, с което досторантът се справя много успешно. В рамките на богатата изследователска програма са доказани отделни предположения от издигнатата изследователска хипотеза.

9. Важно място (с подчертан приносен характер) заема четвърта глава, в която се прави теоретична обосновка за създаване на модел за професионално и кариерно ориентиране на юношите в неформална образователна среда. Положителен факт е, че концепцията за разработката на модела се основава на получените резултати от емпиричното изследване, чието влияние е доказано убедително.
10. Определя се много точно и пълно защо в съвременните условия нараства положителното влияние на неформалната образователна среда върху професионалното и кариерното ориентиране на юношите. Върху избора на модел оказват влияние и нереализираните възможности на някои от неформалните образователни дейности, както и необходимостта от синергия между юношите, лицата и институциите по посока на професионалния избор (4.1.).
11. В 4.2. се представя аргументирано същността и структурата на разработения концептуален модел. След убедителната обосновка на модела се очертава и ролята на синергията между юношите, техните родители, кариерните консултанти и специалистите в неформалната образователна среда в условията на три равнища: законодателно, институционално и научно, за които се предлага регламентиране и интегриране. В схематичното представяне на модела се откроява взаимодействието между всички заинтеригувани лица, дейности, институции и равнища. Отново Димитрова се позовава на положителните резултати от направеното емпирично изследване, за да бъде категорична в определянето ефективността на модела.
12. Поставя се основателно и въпросът за провеждането на обучение на кариерните консултанти и тяхната дейност. Определят се две основни ядра за постигане на оптимален избор на професия на юношите: информационно-образователна и консултативна дейност. Обръща се внимание и на синхронизирането на услугите по професионалното и кариерното ориентиране, реализирани в училищата и кариерните центрове. Предлага се изготвянето на годишен календар на съвместните дейности, както и обявяването на ново щатно място, с оглед разширяване на дейността.
13. Ценно е, че в дисертационния труд се включва и параграф (4.3.) относно подходите за приложение на модела. Определена е ролята и мястото със съответните аргументи на подходите: системно-комплексен; системно-синергетичен; диференциран; личностно-ориентиран. Те могат да послужат като методологическа основа на цялостното изследване и да присъстват още в увода на труда.
14. В дисертацията има открити изводи, макар че в съдържанието на труда в началото, те липсват. В тази точка се правят важни обобщения и изводи на основата на направения теоретичен анализ и емпирично изследване. В заключението накратко се обобщава значението на избраната тема, изходната позиция като фундамент на направеното емпирично изследване, удовлетворението от реализацията на заложените цели и задачи, както и потвърждаването на издигнатата хипотеза.
15. От приложенията е видно, че научният инструментариум е разработен прецизно и според изискванията.

IV. По стила и езика на разработката:

1. Докторантът владее научния стил на писане относно структурирането на дисертационния труд, адекватността между теоретичната и емпиричната част, логическата взаимовръзка между отделните глави и параграфи.
2. Езикът на разработката е четивен и ясен. Има малко допуснати грешки, предимно от техническо естество.
3. Включени са достатъчен брой литературни източници – на кирилица и латиница, както и интернет-позиции.
4. Налице е богата нагледност при представянето на идеите чрез схеми, таблици и графики.

Приносите в дисертационния труд са съществени. Авторът ги представя диференцирано (с теоретичен и с научно-приложен характер). Те отговарят на проведеното изследване, изведени са коректно, поради което изцяло ги приемам.

Смятам, че **най-важните научни приноси в дисертационния труд се отнасят до:**

I. Теоретични научни приноси:

1. Обогаляване на теорията за неформалното образование, неформалната образователна среда, професионалното самоопределение, професионалното и кариерното ориентиране чрез интерпретация на понятията във философски, психологически и педагогически аспект, на основата на европейски и национални стандарти.
2. Умело разграничаване на няколко двойки (тройки) понятия чрез сравнителен анализ: „формално и неформално образование“; „образователната среда и образователно пространство“; „професионално и кариерно ориентиране“; „професионално ориентиране и професионална ориентация“; „кариерно образование, кариерно ориентиране, кариерно развитие“; „кариера и професионална кариера“; „образователно ориентиране“ и „кариерно ориентиране“.
3. Разработване на иновативен концептуален модел за професионално и кариерно ориентиране на юношите в неформална образователна среда.

II. Практико-приложни научни приноси:

1. Адаптиране и обогаляване на изследователски инструментариум, трансформиран за приложение в неформална образователна среда, с оглед изследване влиянието на образователните услуги върху професионалното и кариерното ориентиране на юношите.
2. Авторска разработка на анкетна карта за експертна оценка на кариерни консултанти във връзка с тяхната консултативна дейност по професионално и кариерно ориентиране на юношите. Предложеният инструментариум може да се използва в практиката за професионално и кариерно ориентиране на юношите в неформалната образователна среда.
3. Определяне на основни ядра за постигане на оптимален избор на професия от юношите: информационно-образователна и консултативна дейност.
4. Предлага се синхронизиране на услугите по професионалното и кариерното ориентиране, реализирани в училищата и в кариерните центрове; изготвянето на годишен календар на съвместните дейности, както и провеждането на обучение на кариерните консултанти.

Авторефератът е в съответствие с текста в дисертационния труд. Според изискванията в автореферата са представени и приносите в дисертационния труд, както и публикациите по темата на дисертацията. Посочените 5 публикации на автора по темата (една от тях в чужбина, на руски език и 4 в България) са достатъчни на брой за изследвания от този род. Целесъобразно е за в бъдеще докторантът да се насочи към публикации в централни издания и реферирани списания.

Б. Препоръки и бележки към докторанта:

1. В увода на дисертационния труд не е представена цялостната методика на изследването, респективно методи, етапи и научен инструментариум на проучването и в теоретичен, и в емпиричен план. Те се включват във втора глава, която е ориентирана само към емпиричното изследване. По този начин обаче, се създава представа за игнориране значимостта на теоретичната част в проучването, макар че докторантът многократно подчертава връзката между теоретичното и емпиричното изследване. Същевременно е направено дословно повторение във втора глава на някои от параметрите на изследване, представени в увода (обект, предмет, цел, задачи, хипотеза).

2. Допуснати са неточности и несъответствия относно брой на страниците, брой на приложенията, дадени в дисертацията и в автореферата; в съдържанието на труда присъства заключение, а в текста се появяват и изводи и приноси; целесъобразно е приносите да се дадат накрая, а не преди заключението на труда; на фона на проведеното богато и стойностно изследване, е добре освен изводи, да има и препоръки за практиката.

Въпроси към докторанта:

1. Какви са Вашите предложения за обогатяване и евентуално за промяна на неформалната образователна среда по посока на професионалното и кариерното ориентиране на юношите в нашето съвремие?

В. Заключение:

Представеният дисертационен труд, разработен от Елена Димитрова, отговаря на всички изискванията, които се предявяват към разработки за придобиването на образователната и научна степен „доктор”.

Докторантът демонстрира компетентности за откриване на дисертабилен проблем и неговото успешно разработване чрез богато теоретико-емпирично изследване и адекватен инструментариум. В дисертационното изследване присъства силна авторска позиция и новаторски дух.

На основата на очертаните достойнства на труда, компетентностите и приносите на докторанта, давам **положителна оценка на разработения дисертационен труд от Елена Славчева Димитрова и предлагам на членовете на уважаемото научно жури да гласуват за придобиването на образователната и научна степен „доктор” по Професионално направление 1.2. Педагогика (Кариерно образование).**

12.02.2018 г.
Благоевград

Рецензент:
(проф. д.п.н. Добринка Тодорина)